

ІХ

Зі зрадою забобона обгорнула Славка зневіра. Вже нічого не надіявся, тільки сердився на всіх і на себе. Навіть мати йому опротивіла. Не обзивався ні до кого, ховався перед людьми й сердився. Навіть на свою ямку сердився. З такою злістю її порпав, аж патик поломив.

Нині з полудня постановив заподіяти собі смерть. Очевидно, лиш на той випадок, якби хто приніс йому револьвер і сказав: раз, два, три, стріляйся! Або якби хто перейшов його в лісі, заклав йому петлю на шию та й сказав: вішайся! Перед тим, розуміється, мусив би його підсадити на гілляку. Думку про душоубство піддала йому подія з Гриньком-калікою.

Учора ввечір прибігла з опеньківського лісу вдова Дмитриха. Та сама, що так гарно допомогла Потурайчинові засмакувати арешту. Збирала в лісі гілля сухе на паливо. Прибігла з лісу просто до Павла Гаєвого та й трохи не вмліла з переляку на порозі.

— Ей, вуечку, впадайте на бога! — кричала, ледве переводячи дух. — Гринько повісився!

— Душоуб, — обізвався спокійно Гаєвий. — Я не раз казав, що його таке чекає. Та мара би його брала, але такого сорому наробив цілій фамілії. Публіка, та й годі... А ви де його знайшли?

— Таже чуєте, в опеньківськiм лісі. Господи, якого я страху наїлася! Гадала, що тут мені буде амінь!

Дмитриха сіла й віддихалася. Потім розповіла, що як щибала з одної сосни сухе гілля, то побачила майже під самим верхом Гринька, що висів на мотузі.

— Та й нечистий так його високо висадив! — сказав Гаєвий та й плюнув. — Тьху, нуждо! Гадав, що нижче не повіситься, чи яка біда? Цікавий я лиш знати, хто його буде зсаджувати, бо я, бігме, не полізу. — Подумав хвилинку та й говорив далі: — Нехай повзаються за ним ті, що з ним напивалися, та й ті, що будуть грунт по нім брати. Вони вже давно наставилися на його смерть.

Дмитриха прийшла трохи до себе від страху та й питалася, що їй тепер робити? Чи йти до війта давати знати? До війта вона ще може вступити, бо то по дорозі, але більше нікуди, бо боїться.

— Я не знаю, як цю ніч пересплю, бо він мені присниться, — бідкалася Дмитриха.

Але Гаєвий був тої гадки, що не треба сьогодні нікому давати знати.

— Гадаєте, що не довіситься до завтра? Довиситься, не урветься. Як висів дотепер, то ще повисить любісінько до завтра. Коли ж він міг висадитися на сосну?

Гаєвий зачав рахувати. Уже п'ять день, як Гринько щез із села. Всі думали, що його зловили в місті на якій крадіжці та валяється отам у криміналі, аж виходить, що він таки того ж дня повис.

Як Дмитриха тільки вийшла з хати, то Гаєвий не втерпів, пішов сам звістити про Гринькову смерть. Дав знати й до війта, розповів у крамниці та ще зайшов до спадкоємців Гринькових. Спадкоємцями були братні діти. Мати їх, Палагна, тепер замужня вдруге за Федьком Похожаєм, як тільки вчула від Гаєвого за цю причку, то вважала за потрібне плакати. Здавалось їй, що спадкоємці мусять жалувати за небіжчиком, бо як ні, то не одержать відумерщини. Плакала намість своїх дітей, бо вони ще не вміли так на закликання видушити з очей сліз. Їх би вперед добре вибити, аби плакали. Як буде треба, то Палагна це завтра перед похороном зробить. Та й Похожай брався жалувати за небіжчиком. У нього була довга шия, а гортанка виставала на ній, немов грушка. Через те мав грубий голос. Він хвалив небіжчика:

— Добрий був чоловік. Шкода, що так загірив душу.

— Ага! — сказав Гаєвий із насмішкою. — Найшов доброго чоловіка. Чому ти його не мав за доброго, поки він жив?

— Як то ні? — обрушився Похожай. Він також думав, що мусить заслужити відумерщину для пасербів доброю згадкою про небіжчика. — Я все його мав за доброго. А тепер мені такий жаль,

що ой!

— От не жалуй, чоловіче, — говорив Гаєвий знов із насмішкою, — бо ще біда відійде!

Похожай зіправди змовчав, неначе боявся на правду, що своїм жалем та верне Гринькові життя.

На другий день досвіта, на зорях, привезли Гринькове тіло. Був і жандар при тім, щоби розслідувати, чи нема тут якого вбивства. Показалося, що це не може бути, бо так високо підсадити небіжчика, то треба було брати до помочі якусь машину. Радше всі дивувалися, як він не боявся так високо лізти. Заліз на ту височінь, де гаралиця чувається зовсім безпечно, вона на тій віддалі їсть спокійно шишку на очах чоловіка, та ще й кидає в нього недогризками.

У селі не хотіли люди на те пристати, щоби Гринька поховати на цвинтарі.

— Він умер в опеньківській лісі та й має бути в Опеньківцях похований! — так говорили.

А Неважук та страшив градом:

— Старі люди оповідають, що як такого поховати в селі, то град навістить щороку.

Йому вірили та й намовляли вїйти, щоби заборонив ховати в селі. Вїйт також був за тим, але оглядався, що жандар скаже. Коли ж довідався, що після закону Гринько має бути похований на цвинтарі, то не хотів людей послухати. Гаєвий, Похожай та його жінка також вірили, що небіжчик спроваджуватиме град на село, отже-таки обставали за тим, щоби ховати на цвинтарі. Почуття родинної спільності взяло перевагу над дбанням про загальне добро.

Викопали гріб на краю цвинтаря над самим ровом. На таких місцях ховають душогубів і прохожих циганів. Яму копав сільський жебрак, тезко небіжчика, бо також Гринько. Його прозвали Книшем, бо вижебрав не один книш. Гринько Книш, хоч жебрав, та міг рівнятися не з одним господарем, так йому послужило те жебрацтво. Зачав жебрати тоді, як хата йому погоріла. Нажебрав тільки, що й побудувався, й сина оженив на ґрунт, та й усе мав хліб на хліб. Хоч потім не потребував жебрати, отже жебрацтво так пішло йому в звичку, що не міг із ним розстатися. Привик замітати церкву, копати гроби, на кождім похороні молитися. Здавалось йому, що він належить до духовного стану. Через те до господарства й не поглянув ніколи.

На Гриньковім же похороні через те, що не було панотця, ні дяка, то Книш уважав себе трохи не за найстаршого при цілій параді. На це свято взяв на себе новісіньку величезну торбу. Та й таки дійсно проводив би цілою нарадою, якби не окуляри Гаєвого. А так мусив удоволитися становищем підстаршого. Бо, як лиш спустили домовину в яму й прикидали, то Гаєвий витяг із-за халяви коробку, виймив з неї окуляри та злегенька заложив їх на ніс. Потім поглядав крізь них весело на людей.

— Аж просяться вангеліє читати, — хвалив Гаєвий свої окуляри.

Вони додали йому духу, тож Гаєвий почув потребу промовити над гробом до людей.

— Змовте, люди, за душогуба... — зачав Гаєвий та й став.

Потім собі так роздумував: “За померші душі завдає панотець змовити п’ять разів „Отче наш” і п’ять разів „Богородице”. За душогуба ж вистачить половина цього. Половина з п’ять це буде півтретя, але чорт його бери, нехай той пів піде на хосен небіжчикові!” Так роздумавши, сказав Гаєвий наголос:

— Змовте, люди, за душогуба тричі “Отче наш” і тричі “Богородице”!

Сам перехрестився й зачав молитися. А Гринько Книш хотів показати всім людям, що він виконує свій уряд не задля зисків, але з почуття обов’язку. Для того відмовляв молитви так голосно й докладно, як на похороні першого багача. Поділив собі молитви на склади та й кождий склад повторачив по тричі. Щоби ж не змити, то рахував голосно:

— Раз “Отче наш”, двічі “Отче наш”, тричі “Отче наш”.

Потім позіхав і говорив дальші склади. Голос був дужий, але розуміти годі. Тільки й чути було, що: “Ав!.. ав!.. ав!..”

Знов виходили склади зрозумілі:

— Раз “да буде”, двічі “да буде”, тричі “да буде”.

Дальші склади шептав потихо. То знов голосно:

— Раз “на небі”, двічі “на небі”, тричі “на небі”...

Ніхто так нетерпляче не дожидався кінця похорону, як Пазя. Вона з’явилася тут на те, щоби пімститися на Варварі. Тут, при всіх людях. А людей було досить, бо вони збігались дивитися “на публіку”. Були майже всі читальники та й Славко між ними. Варвари, правда, не було, але це для Пазі ще й поготів: не буде кому перебивати її пімсти.

Як уже люди мали розходитися, то Пазя почервоніла, мов калина, та й крикнула не то з лютістю, не то з розпукою, якимсь несамовитим голосом:

— Аби-сте знали, люди, що небіжчик стратився через Варвару!

Люди зацікавились, особливо жінки. Обступили Пазю довкола та й уважно наслухали. Вона ж кричала далі несамовитим голосом:

— Я чула це від небіжчика на свої вуха. Присягнути не можу, що межі ними зайшло, але що небіжчик через неї пішов зо світа, то на це не боюся побожити: так мені, боже, допоможи діждати до вечора. Ніщо інше, лиш вона йому щось мусила поробити. Я це чула в хаті в Івана, панотцевого наймита, від самого небіжчика.

— Що ви пусте слухаєте? — перебив Пазі Петро Оском’юк. — Кілько собі небіжчик сам поробив, то йому Варвара не здужала тільки поробити!

Пазя не була на те приготована, щоби їй хтось перебивав. Навпаки, як побачила, що на похороні нема Варвари, то набрала певності, що пімста її піде дуже гладенько. Аж тут нараз нечистий заставив Оском’юка перечити. Пазя аж затрусилася з люті.

Маленькі очі її заіскрилися, а на губах показалася піна.

— А ви, може, обстаєте за Варварою, коли кажете, що я пусте говорю?

— Я за ніким не обстаю, я за правдою. Яка Варвара, такий був і небіжчик, але до чого пусте говорити за якесь пороблення?

— А коли ж ви за правдою, то... — Пазя не могла докінчити, бо дух їй сперло. Віддихавшись, не говорила, але якось шипіла, як гадина: — Коли ж ви за правдою, то й я скажу правду за вас.

— Пек йому лихо! — обрушився Петро. — Яку правду за мене?

Пазя перевела дух і крикнула:

— Ви вели корову без пояса, розперезаний, коли хочете знати правду!

Петро зчервонівся, потім побілів, потім посинів, а на кінці позеленів. Затискав кулаки, буцім хотів когось бити, силувався промовити й не міг. Аж урешті здобувся на голос і зачав хутенько лепетати; степенував слово “брешеш”:

— Брешеш! Та-бо брешеш! Та-бо, бігме, брешеш! Та-бо присягну, що, бігме, брешеш! Сто раз, не раз!

А Пазя то підстрибала, то вихилялася на боки, то тупала ногами. А все приповідала:

— Коли ж бо таки правду кажу. Бігме, правду, о!

Зложила мізинні пальці обох рук навхрест і поцілувала їх з обох боків. Це була вже клятьба дуже велика. Під такою присягою рідко хто зважиться брехати. Тож Петро збентежився. Отже мав іще надію, що збаламутить Пазю.

— Коли ж я був розперезаний? Яку корову я водив? Га? Кажи!

Думка в нього була така, що Пазя відповість, буцім він займив із шкоди панотцеву корову. Тоді він свідчитиметься людьми, де це може бути, щоби панотець займав свою питому корову. Але Пазя не відповіла так, аби її можна було зловити за слово.

— Коли? Оноді! Вели-сте красу корову на ремінці, розперезаний. А сорочка висіла на вас, як мішок на плоті. Аякже!

При цих словах мужики всміхнулись, але лишень очима. Натомість баби захихикали-таки вголос. Петро стояв такий великий, засоромлений та й чогось крутив головою.

— Ніби нащо та й куди я мав корову чиюсь вести? — обізвався Петро не то до людей, не то до Пазі, не то сам до себе.

Ще мав надію, що Пазі вихопиться відповідь на це питання якесь необережне слово, та він її збаламутить. Але Пазю підбадьорила усмішка слухачів, отож не дала зловитися. На цій суперечці стратила лише тільки, що захрипла з крику, натомість збулася зовсім збентеження, яке обхопило було її зразу внаслідок безтямної люті. Могла вже спокійно відповідати.

— Не знаю, нащо та й куди, — говорила Пазя захриплим голосом, — але знаю те, що вели-сте красу корову на ремінці рррозперезані, — навмисне заірркала, аби слово “рррозперезані” кожний слухачий добре собі затямив. — Я виділа це на свої очі, бо дивилася тоді крізь пліт, коли хочете знати. Зрештою, нехай присвідчать панотець та й панич, бо вони також виділи. Панич десь тут мають бути.

Але панича вже не було. Він дав ногам знати зараз із самого почину суперечки. Віщував його дух, що й його можуть у це вмшати.

— Аби тобі ті очі повилазили! — заляв Петро. Потім обернувся до всіх людей: — Я такої зневаги не можу дарувати. На це мусить бути суд та й мусить бути присяга.

Говорив спокійно й переконуюче; почувався, що його правда. Отже те самісіньке почування мала й Пазя. Узлялася за підбоки, похилила голову на лівий бік і вдивилася просто в лице Петрові:

— Я готова присягнути кожного часу!

Петро підніс праву руку догори й кивав пальцем горизонтально до Пазиної голови:

— О, тобі я не зволяю присягати! Буде присягати панотець та й панич.

— Я саме того хоч, нехай присягають! — відповіла Пазя.

Петро плонув:

— Тьху! Як можна таке говорити?!

Обернувся й пішов, закидаючи кривою ногою. Хилявся на боки, неначе сосна під напором вітру. Приостав іще на хвильку та й помахав кулаком на Пазю:

— Не вважаю, як той мовляв, на пса, але на того, чий пес. Якби-сь так не служила в панотця, то то ж би я пашеку тобі вибив за таку бесіду!

На ділі ж Петро не зважав на панотця, але зважав на Йвана. Знав, що Йван обстав би за Пазею. Зариватися ж із Іваном не було безпечно. Про нього всі знали, що він любить ударити та й то порядно!

Хоч Пазя правду казала, отже Петро був переконаний, що справа мусить вийти на його сторону. Був певний, що панотець і Славко присягнуть, що Петро не був розперезаний. Вони оба провинили, вони мусять присягати. Адже Петро не хотів вести розперезаний корову, хотів лишити біля воза. Вони його намовили до такого лиходійства та й тепер мають святий обов’язок рятувати його з біди, Петро зовсім не бажав собі того, щоби панотець і Славко та свідчили фальшиво. Навпаки, він бажав собі свідоцтва правдивого. І був переконаний, що таке правдиве свідоцтво вийде йому на користь. Думав, що вони мають засвідчити перед судом, чи він провинився, чи ні. Ясна ж була справа, що він нічим не провинився. Коли тут була чия провина, то саме провина свідків, але його нітрохи. Яким же би способом свідок чесний та зважився звалювати на Петра такий сором? З таких причин був Петро певний своєї справи та й постановив собі не на жарт подати її перед суд.

Такого самого переконання, як ось Петро, були б і інші, якби знали справу докладно. Бо люди не вважають свідка за якийсь безрозумний язик, що має лиш те переказати, що вухо вчуло або око вздріло, не розуміючи, зрештою, ані зв’язі, ані значення переказаних слів. Ні-бо! Свідки мають бути люди розумні, що знають, які наслідки матиме їх слово. Вони мають бути суддями, що

погубляють винуватця, виправдують неповинного й присуджують права кривдному.

Після Петрового відходу вже ніхто не заважав Пазиній пімсті. Тож Пазя могла тепер без ніякої перешкоди пояснювати слухащим усі подробиці, які показували, що Варвара дійсно щось поробила небіжчикові. Хоч охриплим голосом, але зате переконуюче говорила Пазя. Суперечка з Петром додала їй мові сили, бо Пазя тепер говорила так, немовби з ким перечилася.

Хоч жінки раді були повірити Пазиній мові, отже-таки не могли з легким серцем явно стати на стороні небіжчика супроти Варвари. Це не був такий небіжчик, щоби можна було подати йому на спомин добре слово без ніякої вимови. Не було цьому причиною його проминуле життя. Зовсім ні! Смерть глагоїть у очах сусідів і знайомих усе; найбільш негодяще життя показується покривджене смертю. Оце ж і тепер забули всі Гринькові його життєві подвиги. Ніхто не судив його за його грішне життя. Були б йому всі простили й були би за ним щиро жалували. А тоді допевно були би жінки держали сторону Гринька проти Варвари. Якби не одно: якби не така його смерть! Бо тепер усі були переконані, що Гринько пакоститиме по смерті далі. Не тільки спровадить тучу на село, але ще й налякає не одну хрещену душу вночі. А має міць над широким простором, ба від опеньківського лісу аж до вороницького цвинтаря. Особливо в лісі напакостить не трохи. Годі буде самій одній бабі вказатися до лісу за ріщам по заході сонця. Та й воюватиме так доти, доки про нього не призабудуть. А це може потривати з півроку. От тим-то, ясна річ, що Гринькові не належаться ще всі права небіжчика. Він іще не вмер зовсім, іще пакоститиме живим людям зовсім по-живому. Як же після того можна подати такому мерцеві добре слово на спомин, зовсім без ніякого застереження, без ніякої вимови?

Це забобон? Може бути. Тільки на правдивість його матимуть вороницькі люди незбиті докази. Бо й туча навістить село, й не одна баба налякається в лісі Гринька. Хто ж у силі вибити їм те все з голови? Ані читальня, ані знакомство з яким-небудь інтелігентом не докаже цього.

Чия змога, наприклад, переконати Йвана Неважука, що нема на світі інклюзів? Коли він кленеться в душу й тіло, що мав самий у руках такий інклюз. Дав йому жид у місті за збіжжя поміж іншими грішми срібного ринського, що був інклюзом. Бо як тільки вийшов Неважук зо склепу, то ринський десь пропав. Неважук не дурний, пішов просто на поліцію. Поліцай до жида:

— Верни, Мошку, чоловікові ринський, а як ні, то напитаєш собі біди; ми ж знаємо вже, що ти за челядинка!

Та й Мошко вернув. Не того самого срібного ринського, але дрібними грішми. Що ж це могло бути? Інклюз! Видима річ, що той ринський прийшов до Мошка іншим боком, коли жид не шкодувався заплатити Неважукові дрібними грішми.

На зборах, із газет, із розмови вивчиться Неважук політики прекрасно. Виробиться на доброго бесідника. Вмітиме навіть постояти за своїми політичними правами. Отже віри в інклюза таки не покинеться. Ще, може, й Славка наверне на цю віру.

Є не одно чудо на світі. Чому ж не має бути чуда з грішми? Є багато нечистих духів, що пакостять людям. Чим же ж Гринько гірший від нечистого духа?

Таке, власне, загальне переконання зробило Пазину пімсту невдатною. Правда, жінки слухали Пазю цікаво, але жодна з них не притакнула ані одним словечком.

Ось яка подія з Гриньком застала Славка думати про самовбивство. Він завидував Гринькові.

“Оце чоловік вільний, — роздумував собі Славко, — що загадав, те зробив. А я правдивий невільник: ані жити не вмію, ані вмерти. Ув одно жду від когось якоїсь помочі”.

Каявся, що не познакомився ближче з небіжчиком Гриньком. Здавалось йому, що Гринько був би перед ним приповівся та й разом удвійку були б совершили самовбивство. А тепер уже не лучиться така добра нагода.

Отake роздумування добивало Славка. З кожним днем находив у собі якусь гіршу прикмету.

Не вартував у своїх очах навіть тільки, що небіжчик Гринько.

Але як, із одного боку, подія з Гриньком уняла духу Славкові, так, із другого боку, ця ж подія додала духу панотцеві. Суперечка Пазі з Петром Оском'юком дала притоку панотцеві до нової сварки. Та ще до якої догідної сварки! Не далеко ходити, тільки до кухні та й свари вволю. А всі мусять мовчати, бо правда по панотцевім боці. Їмость виходила з кухні, лишаючи Пазю на поталу панотцеві. Пазя ж тільки червонілась і мовчала. Не мала що відповідати, бо навіть Іван у цім випадку був проти неї.

Як панотець дізнався, що Петро хоче Пазю скажити до суду та й покликує на свідків панотця й Славка, то побіг простісінько до кухні. Мав намір розложити собі цю сварку на кілька днів, як тоді з Іваном. До цього треба було спонукати зразу винуватця до відповіді, бо як винуватець мовчав, то сварка дуже хутко вичерпувалася. Насвариш, виговориш усе, що лежало на серці, та й таки перестати треба. А як винуватець відповідає, то зводить сварку завсіди набоки. Свариш за одно, а винуватець підсуне тобі друге. Тоді перше лишаєш, а чіпляєшся другого. Як скінчиш друге, вертаєшся до першого. І так іде кругом, справа справу ловить. Із таким планом, добре наперед обдуманим, з'явився панотець перед Пазею.

— Хто тебе посилав іти на Гриньків похорон? — запитався панотець. Пазя зарум'янилась й мовчала.

— Хто тебе, кажу, посилав іти на Гриньків похорон?

Мовчанка. Панотець запитався ще тричі, те ж саме. Пазя мовчала й узялася мити тарелі.

— Ти не чуєш?.. Ти, кажу, не чуєш?.. Може, я тебе посилав? Я тебе не посилав. Може, їмость тебе посилала? Певне, їмость, коли ти мовчиш. Зараз запитаюсь я їмості, нащо вони тебе там посилали?

По цих словах справився панотець виходити з кухні. Не було ради, мусила Пазя промовити. Вона розуміла це дуже добре, що панотець піде до їмості та й заявить, що Пазя казала, буцім їмость посилала її на похорон. Тоді дістанеться їй і від їмості.

Пазя перестала мити тарелі.

— Ніхто мене не посилав, — відповіла соромливо.

Достоту, як та миша під снопами, що як снопи розберуть аж до подення, то вона ховається в нору. А як налляти там коновку води, та миша виходить несміливо, мокра та напишна.

Панотець аж усміхнувся; радувався тим, що все сталося так, як він собі наперед уложив. Обернувся лицем до Пазі та й говорив:

— А ти чого перестала мити тарелі? Ти своє роби, можеш говорити й при роботі.

Із двох причин заставив панотець Пазю до роботи. Перше, боявся, що їмость вирядить його з кухні, як побачить, що він заважає кухарці при роботі. А друге, волів винуватця зовсім безборонного. Здавалось йому, що винуватець при роботі — то так, неначеби мав зв'язані руки.

Відповідь Пазина звела сварку набік. Із цього був панотець зовсім радий. Отож, заки приступав до головної речі, переконував уперед Пазю, що вона навмисне шукає собі приклучки, аби могла нічого не робити. Це переконання тривало так довго, що Пазя за той час помила тарелі та й виносила надвір цебрик виляти воду. Панотець не попускався її, дибав хутенько за нею надвір і не переставав навчати.

Здалеку виглядали панотець із Пазею, як яка залюблена пара. Він приговорював до неї миленько, а вона тільки рум'янилась.

На сьогодні закінчив панотець сварку одним потайним признанням. Одначе вперед заглянув до сінєй і подивився крізь вікна на подвір'я, чи хто не підслухує. Хоч нікого не було, отже-таки панотець не зважився говорити вголос, але шептав до Пазі:

— А ти знаєш, що за таке свідоцтво перед судом та мене можуть скинути з священика?! Тобі мусив це хтось сказати. Ти навмисне тягнеш мене перед суд, аби я стратив хліб. Скажи мені, хто

тебе до цього намовив. Скажи, не бійся, я нікому не вповім. Може, Іван?

На цей раз не домагався відповіді. Не для того, щоби не вичерпати тему до сварки (за те панотець не мав страху), а радше для того, щоби не зразити собі їмості задовгим пробуванням у кухні. Бо хоч завважив, що їмость лишила йому волю сварити, то все ж боявся перетягати струну.

На другий день рано пішов панотець за Пазею аж на город. Мав уже також цілий план уложений. Питатиметься Пазі, хто її заставляв заходити з Петром у суперечку? А змусити її до відповіді думав у той самий спосіб, як учора. Одначе ще до Пазі не дійшов, як до города надбіг війт.

— Просили пан комісар, аби панотець були ласкаві прийти на вибори!

— На які? — здивувався панотець.

— Вибиратимуть виборця, аби голосував на посла.

Панотець глипнув, чи Пазя ще в городі. Була, щось микала на грядках.

— Чоловіче! Ані гадки, я не маю коли, — сказав хутенько панотець.

— Пан комісар дуже просили. Панотець зараз вернуться. Вибори підуть раз-два.

— Чоловіче, дай мені спокій! Я маю роботу! Я все мушу сам зробити, не маю ким послужитися, хоч гинь!

На доказ цього пішов на найближчу грядку. Там росла ріпа, а поміж нею морква. Хотіла там їмость посадити місячну редьку, але в крамниці обмахнулися й дали насіння ріпи. Вона гарно зійшла й буяла собі поміж морквою. Ще, може, ніколи в такому добрі не пробувала, як ось тепер. Панотець похилився над тою грядкою, та й микав із завзятком моркву з ріпи, ніби полов. Непривичний хилитися, почервонів, мов печений рак, бо кров ударила до голови. Аж засапався над тою роботою, аж млості підступали йому до серця. Отже не вгавав, микав і все микав моркву й складав її на купу.

— А панотець нащо проривають моркву? Та то ще шкода псувати, вона би ще росла, — обізвався війт.

Панотець піднявся. Сопів з утоми, як ковальський міх. Подивився на війта страшними очима. Вони здавалися через те страшними, бо виступили трохи наверх від того, що панотець хилався.

— Що тобі питати? — сказав до війта і оглядав його уважно.

Війт догадався, чим такі обзорини можуть покінчитися. Отож, не гаючись, лишив панотця й відійшов.

— То я скажу панові комісарові, що панотець не мають часу, — обізвався війт на відхіднім, не оглядаючись.

За ним пішла й Пазя. Але панотцеві не до того тепер було. Він боявся їмості за моркву. Підняв одну з землі, обтер полою й покушав. Пісок засквирчав під зубами. Але попри те засмакував панотець моркву. Не було що довго роздумувати, таки треба поховати сліди своїх трудів. Тільки де? Ніде інде, лиш у бур'яні. Там, за стайнею, росте висока кропива. Отам би її! Панотець напхав намиканою морквою повні кишені від штанів. Отже-таки ще на один раз лишилось. Обернути б іще раз із кропиви в город.

Покидавши моркву в кропиву, біг панотець простісінько до кухні. Пазі там не було. Шукав її по надвірку. Тужив за нею зовсім так, як тужить хлопець за любкою. Сумно йому було без неї, хвилина розлуки ставала йому роком. Нагадував собі ту любу вчорашню розмову й так млів із нетерплячки. А то біда, що в нікого й розвідатися, де Пазя. Може би, в їмості? Та де?! Зараз запитається: “А тобі нащо Пазя?” Відповідай же тоді як знаєш. Пішов до своєї канцелярії та й безперестанку зазирає у вікно. Трохи згоді назирив їмость. Його засумоване серце бралось віщувати: “Там, біля їмості, повинна бути й вона!”

Повинувався голосові віщого серця. Вибіг надвір, щоби не стратити з очей їмості. Аж тут лихо надносить комісара. Панотець його знає, це канцеліст із староства. Поклонився низенько

їмості, поцілував її в руку, привітався з панотцем та й запрошував його, щоби йшов на правибори. Панотець відмовлявся, що не має часу, а комісар таки настоював на своїм, їмость догадалася, чого йому треба, запросила зараз на обід. Краньцовського не було дома, то бідний комісарина не мав де пообідати. По цих запросинах перестав уже напирати на панотця. Зате панотець напирив тепер на комісара, щоби dokonче прийшов на обід. Обрадився, що можна би з канцелістом розмовитися про золоті ковніри. Можна йому показати Славкові свідоцтва та й обчислювати, кілька коштує панотця Славко. Перечити ніхто не сміє, бо чужий чоловік у хаті. Вольна воля дожидає панотця, на яку схоче розмову.

До кухні не було вже панотцеві приступу, бо там пішла зараз їмость лагодити для виборчого комісара обід більший, як звичайно. У попа розпускають комісари роти, бо все надіються, що тут багато можна їсти.

Пазя дожидала панотця. Поглядала водно на двері, коли вони відчиняться й пропустять панотця з проповіддю. Серце щеміло їй у грудях із дожданки. Отже панотець спроневірився, не прийшов... Одно для того, що в кухні була їмость, а друге, що шукав Славкових свідоцтв. Вони лежали сховані в панотця в бюрку під ключем. Дві речі замикав панотець своїми руками на ключ: стодолу й бюрку. Найшов свідоцтва на своїм місці. Взяв їх у руки та й важив. Всі три дивилися на нього весело двокороновими штемпелями. Панотець любив той веселий їх погляд. Аж усміхалися тими двокороновими очима, либонь, якби мали рот хоч за один-однісінький сотик, то промовили б.

При обіді, ні з цього ні з того, зачав комісар розповідати про свої виборчі надужиття. Ніхто його про це не питав, ніхто не цікавився його подвигами, а він усе-таки розповідав. Мабуть, виправдувався, що хліб-сіль руську їв, а русинам пакостив. Приповівся, що в Опеньківцях люди вибрали своїх виборців, а він записав, що вибрано хрунів, хоч на них упало всього по три голоси.

— Але я тому не винен. Я — урядник, мушу те робити, що мені накажуть.

Їмость думала, що він собі з них кепкує, тому обізвалася з нетаємним невдоволенням:

— Нащо тих виборів, ліпше поіменувати послів та й не морочити людям голови.

— Та й я так кажу, — відповів наївно комісар. Він недавно вийшов із війська, вступив до політики та й не розумівся ще на польських виборах.

— Або нехай видадуть таке право, що русина не вільно вибирати на посла. Тоді не було би стільки клопоту. А то в Опеньківцях погнівався на мене панотець та так мені прикро, що не можу собі ради дати. Ми з опеньківським панотцем дуже добре собі заходили. Кілько разів був у місті, то все йшов зо мною на закуску до Торгівлі. Та й дав мені торік фіру сіна за дешеві гроші, бо я держу корову. У мене фамілія величенька, а пенсія мала.

Комісар зітхнув.

“Та й від мене дістанеш кольку, а не сіно, ти, підлий ляшку”, — подумала їмость і вже більше до нього не обзивалася.

А комісар не вгавав сповідатися з своїх почувань.

Хотів переконати співбесідників, що урядник є на те, аби робив надужиття. Адже перевести вибори не штука, її втне хто-небудь, до цього не треба урядника. А надужиття зробити — це не кожний потрафить та й не кожний зосмілиться. Урядник же мусить.

— Що мені пан Шубравський? — приповідався комісар. — Нехай би його, про мене, чорти брали. Він мені навіть руки не подасть, як прийде до староства. Але я мушу для нього робити, бо маю такий наказ. Він пан, він маршалок повітової ради, його правительство попирає, а я служу в правительства.

Лиш панотець йому потакував, Славко ж і їмость мовчали. Але панотець потакував лиш із чемності. Він навіть не слухав, що комісар говорить, бо весь був відданий думкам про золоті ковніри. Ждав тільки, щоби чимхутче обід скінчився. Потакування панотця додало комісарові

духу. Виповідав тепер щиро все, що йому на серці лежало.

— То все жиди наробили. Вони завоювали цілий світ. Ей, коби так москаль прийшов, він би трохи прикоротав жидів. У Росії жидів б'ють!

Комісар їх ненавидів. Не раз собі фантазував, як би то було красно, аби так прийшов москаль та помотлошив жидів! Вони далися добре в знаття комісарові. У місті є вже дві такі вулиці, що не спосіб ними перейти. Бо лиш укажеться — зараз якийсь Мошко заступить йому дорогу. Потрясе капелюхом над своєю головою та й:

“Добрий день, — каже, — пане комісаржу!”

“Та чого хочеш від мене?”

“Нічого! Я лиш кажу: добрий день. Поздоровляю пана комісаржа!”

“Дай же мені спокій, я ще з міста не втікаю, ще віддам!”

“Ну-ну! А коли то буде?”

Ех! Москаля б на них! А там, у Росії, не лише жиди на короткім уздечку, але, зачувати, що урядник бере з кого хоче та й страху не має. Комісар не боявся говорити при русинах про москаля. Йому здавалося, що вони всі ждуть на нього, як жиди на месію. У старостві ж поміж собою ляли русинів москалями.

По обіді взяв панотець комісара на допит. Щоби добитися докладніших відповідей, прикидався панотець, буцім він нічого не знає й не розуміє. Хвалився, що Славко має три правничі іспити, та й питався комісара, чи Славка би прийняли з такими студіями до староства.

— Та певне, що би приймили, — відповів комісар.

— Приймили би? — буцім не вірив панотець.

— А приймили би!

Тоді панотець обертався до їмості й повторював комісарову відповідь:

— Приймили би!

Та й сміявся, як мала дитина, коли на неї цмокнути.

— А чим він міг би бути? — знов допитувався комісара.

— Та міг би бути й старостою.

— І старостою міг би бути? — буцім не вірив панотець.

— Та міг би, — відповів комісар трохи несміливо, бо він по правді не знав, яких кваліфікацій вимагається від вищих урядників.

Панотець не збентежився несміливою відповіддю. Обернувся знов до їмості.

— Міг би бути й старостою! — передав комісарову відповідь, але зовсім сміливим голосом.

Сміявся щиріше, як перше.

— А чи дослужився би золотого ковніра?

— Та, певне, що так.

Панотець аж якось наче свиснув горлом, так тоненько й раптово зареготався.

— Дослужився би? — буцім не вірив.

— Певне.

Панотець обернувся до їмості й, передаючи комісарову відповідь, реготався за кожним словом:

— Кажуть... ха-ха-ха... що дослужився би... ха-ха-ха... золотого ковніра... ха-ха-ха!

Нараз... немовби крісло попекло панотця, так хутко зірвався з нього. Ухопив комісарську шапку й побіг із нею до Славка:

— Ану, вбери, Славку, навмисне, як тобі буде?

Це була давня мрія панотця побачити Славка в урядничих відзнаках. Показував би його тоді Василькові й лякав би: “А диви! Зараз замкне до арешту!”

Славко засоромився й похилився перед шапкою набік, їмость же доторкнулася пальцем до

свого чола й обізвалася потиху:

— Уже?.. От ліпше сядь!

Панотець сів і з глибини своєї душі промовив:

— Йому цього треба. Нехай привикає! — Потім говорив до комісара: — А таким, як ви, міг би бути?

Тепер прийшла черга на комісара засоромитися.

— Та я... що я? — м'явся комісар. — Я не правник. Я канцелярійний урядник. Адже панотець знають.

— Я ніщо не знаю, — сказав панотець і намагався прибрати якнайдурнішу міну: витріщив очі й роззявив рот, буцім хотів сказати: “Ти не дивися на те, що я панотець, але роз’ясню мені так, як останньому йолопові!”

Отже комісар не роз’яснював. Або не розумів панотцевої міни, або було йому занадто моторошно говорити про таку справу. Та панотець умів змусити до розмови. Узявся на такий більше-менше спосіб, як із Пазею. Буцім зажурився та й таки на правду свиснув уже тепер губами.

— Фть! А я всю надію мав. То, кажете, що не може бути таким, як ви?!

Комісар далі соромився, отже відповісти вже мусив:

— Та де ж я так кажу? Пан Славко може бути старшим від мене!

— Старшим від вас? — дивувався панотець.

— Певне!

Панотець знов обернувся жваво до їмості й пояснив комісарові слова:

— Кажуть, що Славко може бути старшим від них.

Комісар, очевидно, хотів збутися цих допитів. Старався завернути розмову на інший бік; запитався панотця, що це за чоловік Сенько Грицишин, бо його вибрали виборцем. Але панотець не знав молодих мужиків. Тямив тільки старших, а з них уже більша половина повмирала. Зрештою, не мав охоти пригадувати собі.

— Я його не знаю. Певно, якийсь вороницький злодій!

— Та де злодій?! — забувся комісар. — Я його питаюся, чи буде голосувати на Шубравського, а він мені повідає, що ще не знати. — Потім говорив, ніби сам до себе: — Та що це мене обходить? Краньцовський заручив, що відси кождий добрий.

Попри панотцеві вуха прошуміли комісарові слова, як вітер мимо сухе дерево.

— Як не вірите, то я вам покажу Славкові свідоцтва.

— Та чому не вірю? — просився комісар.

— Я вам покажу навмисне, для переконання. — Панотець любив послуговатися словом “навмисне”, як лиш воно хоч трішечки було придатне. Схопився з крісла й справився йти по свідоцтва, їмость змилувалася над комісаром і прийшла йому з підмогою:

— Та дай панові спокій! Може, вони потребують уже від’їздити?

— Мені вже таки час, — сказав комісар і подивився на годинник.

Панотець подумав собі, що це недобре, коли їмость боронить комісара.

— Прошу зо мною на хвильку до канцелярії! — сказав до нього. Коли ж завважив, що комісар вагається, то ще прикинув: — Я вам розповім про Сенька Грицишиного; тепер я собі нагадаю, що він за один. Прошу! — і повів його до своєї канцелярії.

Очевидно, про Сенька не було розмови. Проте ж, однак, комісар міг сказати собі з чистим сумлінням, що за дармо не обідав.

Заки випустив панотець комісара на волю, то за той час устиг Іван погодити Пазю з Петром Оском’юком. Іван був також того переконання, що Пазя дуже тяжко зневажила Петра. А де ж це подумана річ, аби пустити таку неславу про чоловіка, що він та гонив корову розперезаний?! Здавалось Іванові, що за розпуск таких вістей та жде Пазю вічний кримінал.

— Не гадай собі, що це мала справа! — говорив до Пазі. — Ти скалічила тим чоловіка навіки. Будеш видіти, що його тепер прозиватимуть у селі Розперезаним. Воно на тобі зачнеться, а за тобою ще не один ускочить до арешту.

— Я не брехала, панотець посвідчить, — пробувала боронитися Пазя. Але Йван її спинив:

— Спам'ятайся, дурна! А хто ж би таку “кальму” кидав на чоловіка?! Що ж він кому винен? Та я би сам не свідчив за тобою в такому ділі, не то панотець!

Не так легко вдалось Іванові задобрити Петра. Треба було аж помочі вїйта та й Павла Гаєвого. І це не набагато здалося б, якби так Петро не лякався, що зробить собі ворога з Івана, коли з Пазею не погодиться. Заплатила Пазя грішми Петрові, ще й могорич поставила на перепросини.

Отже-таки два хлопчики, йдучи на другий день до крамниці, питалися дівчинки, що вертала відти:

А вже є Розперезаний у крамниці?